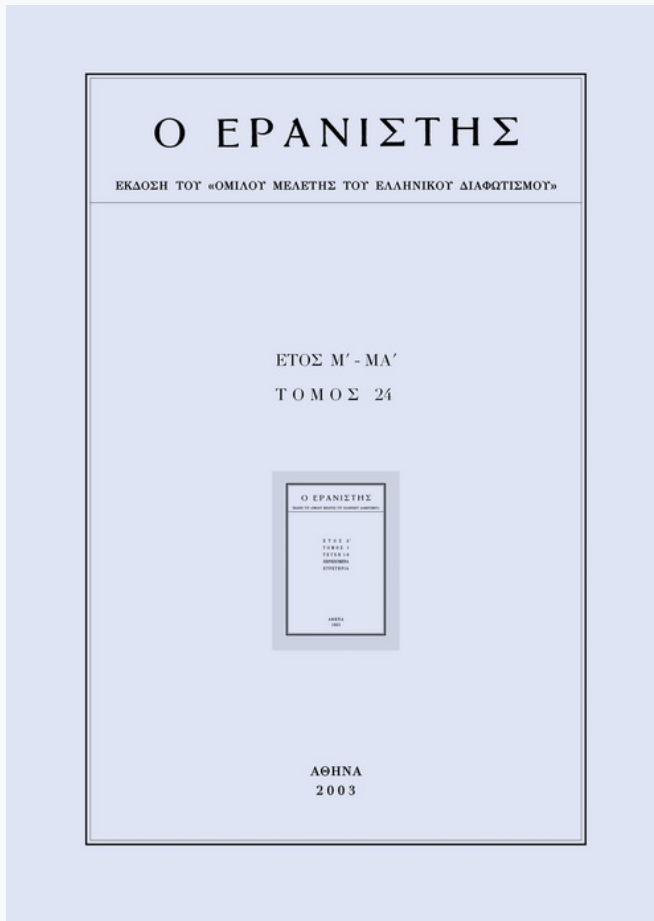

The Gleaner

Vol 24 (2003)

Τα «ελληνικά βιβλία» και οι Ρώσοι
«παλαιόπιστοι» στα μέσα του 17ου αιώνα

Όλγα Αλεξανδροπούλου

doi: [10.12681/er.3](https://doi.org/10.12681/er.3)

To cite this article:

Αλεξανδροπούλου Ό. (2003). Τα «ελληνικά βιβλία» και οι Ρώσοι «παλαιόπιστοι» στα μέσα του 17ου αιώνα. *The Gleaner*, 24, 29–47. <https://doi.org/10.12681/er.3>

ΤΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ»
ΚΑΙ ΟΙ ΡΩΣΟΙ «ΠΑΛΑΙΟΠΙΣΤΟΙ»
ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

ΤΟ 1666 Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ (ΦΙΟΝΤΟΡ) IBANOV, πρώην διάκονος στο ναό του Εὐαγγελισμού τοῦ Κρεμλίνου, ἔγραφε ἀπευθυνόμενος στὸν σάρο Ἀλέξι: «Ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων»¹ [τὰ ἐκκλησιαστικά]

1. Ὅσο ἄχαρες κι ἂν εἶναι οἱ διογκωμένες ὑποσελίδιες σημειώσεις, εἰδικὰ στὴν ἀρχὴ ἐνὸς κειμένου, κάποιες εἰσαγωγικὲς «ὀνομάτων ἐπισκέψεις» εἶναι ἀπαραίτητες: α': Ἑλληνες, ἑλληνικά βιβλία, βιβλία τῶν Ἑλλήνων κ.ο.κ. Ἀπὸ τίς πρώτες ἐπαφές τῶν ἀνατολικῶν Σλάβων μὲ τὸ Βυζάντιο οἱ Βυζαντινοὶ καί, μετέπειτα, οἱ Ἑλληνες ἐκπρόσωποι τῆς τουρκοκρατούμενης Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς ὀνομάζονταν «Γραικοὶ» (grekh), ὡπως ἀντίστοιχα τὸ Βυζάντιο καί, πῶς ἀόριστα, ὁ χῶρος κατοικίας τῶν δευτέρων (αὐτὸς πού στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση νοεῖται ὡς ὁ ἑλλαδικὸς χῶρος μαζί μὲ τὴν «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή»): «γραικικὴ γῆ» ἢ καὶ «Γραικία» (Gre'eska] zeml], Grech]). Ἀποφεύγοντας τὴ χρῆση τοῦ μᾶλλον παρωχημένου ὄρου «Γραικός» καὶ τῶν συνακόλουθων ἐπιθέτων (μὲ ἐξαιρέση ὀρισμένες εἰδικὲς περιπτώσεις, ὅπως λ.χ. *Μάξιμος ὁ Γραικός*) καὶ προτιμώντας τὸ «Ἑλληνας» κ.ο.κ., διευκρινίζω ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὰ παρακάτω μεθερμηνεύμενα χωρία, δὲν ὑπάρχει κανένα περιθώριο σύγχυσης μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες. Ὁ ἀπόλυτα διακριτὸς ὄρος πού ἀναλογοῦσε στοὺς τελευταίους ἦταν «ellmi» καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα (μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις πού μᾶλλον ἀνάγονται στὸ ἔργο τοῦ Μαξίμου (βλ., π.χ., A. I. Sobolevskij, *Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi (XIV-XVII vv.) Bibliograficheskije materialy*, Ἀγία Πετρούπολη 1903, σ. 284-285) ὁ ὄρος αὐτὸς εἶχε ἐντονη ἀρνητικὴ φόρτιση σηματοδοτώντας, κατὰ πρῶτο λόγο, τοὺς εἰδωλολάτρες ἐν γένει. β': παλαιόπιστοι. Ὁρος καταγεγραμμένος στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ἀλλὰ ἴσως ὄχι εὐρύτερα γνωστός. Προκρίνεται τοῦ πρὸ πολλοῦ καταχωρισμένου στὰ ἑλληνικὰ γράμματα ὄρου «ρασκόλνικοι», καθὼς ὁ πρῶτος (staroovr]dci· βλ. καὶ Old-Believers τῆς ἀγγλόφωνης βιβλιογραφίας) περιγράφει, σὲ οὐδέτερο τόνο, τὴ βασικὴ γιὰ τὸ κίνημα αὐτὸ προσήλωση στὰ παλαιὰ ἔθιμα, ἐνῶ ὁ δεῦτερος (raskol+nhkh = σχισματικοὶ) ἀντικατοπτρίζει μόνον τὴν καταδίκη του ἀπὸ τὴν ἐπίσημὴ ἐκκλησία. γ': Λατίνοι. Προτιμᾶται, πρὸς ἀποφυγὴν τυχρὸν παρανοήσεων, ἀντὶ τοῦ «Ρωμαῖου» (rhml]ne) τῶν ρωσικῶν πρωτοτύπων, ὡς ὄρος πού, στὰ συγκεκριμένα συμφραζόμενα, εἶναι νοηματικὰ πλήρως ταυτόσημος. δ': παλαιός, λ.χ., παλαιὰ βιβλία. Στὰ ἐξεταζόμενα ρωσικὰ κείμενα παρατηρεῖται ἡ ἐναλλακτικὴ χρῆση τῶν ὄρων «ἀρχαῖος» καὶ «παλαιός» (drebnh] – stari]). Ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀπόδοσης στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὅπου ὁ ὄρος «ἀρχαῖος» μοιραῖα παραπέμπει σὲ ἄλλα ἱστορικὰ βᾶθη, προτιμᾶται ὁ ὄρος «παλαιός», πού, ἀνάλογα μὲ τὰ συμφραζόμενα, συνοδεύεται ἀπὸ ἀντίστοιχες διευκρινιστικὲς ἐπισημάνσεις.

ἔχουν καταντήσει νὰ εἶναι δύο εἰδῶν: τὰ χειρόγραφα, παλαιὰ καὶ λιγοστά, ὅσα σώθηκαν ἀπὸ τὴν πυρὰ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν, καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ σωστά βιβλία, καὶ τὰ ἄλλα, τὰ καινούρια, τὰ ἔντυπα ἑλληνικὰ βιβλία, αὐτὰ ποὺ τυπώθηκαν μετὰ τὴν Ἰβανόβ τῆς Βασιλεύουσας καὶ εἶναι ὅλα νοθευμένα, κατάφορτα μὲ τὶς αἰρετικὲς δοξασίες τῶν καθολικῶν. Ἡ δὲ αἰτία ποὺ συνέβη αὐτὸ μὲ τὰ ἔντυπα εἶναι ἡ ἐξέλιξις: ὅταν οἱ Ἕλληνες ἔτρεζαν στὴ Ρώμη φυγαδεύοντας ἀπὸ τὸν τοῦρκο σουλτάνο τὰ παλαιὰ τους βιβλία (ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι μεταφρασμένα καὶ τὰ δικὰ μας, τὰ ρωσικὰ), οἱ Λατῖνοι τοὺς τὰ πῆραν, τὰ μετέφρασαν στὴ γλώσσα τους καὶ τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τὰ ἔκαψαν ὅλα, οἱ ἔχθροί οἱ τρισκατάραιοι. Καὶ ἀπὸ τὴ δική τους πλέον, τὴ λατινικὴ γλώσσα, παρενθέτοντας τὶς δικές τους κακόδοξες γνώμες, ἄρχισαν νὰ τὰ τυπώνουν καὶ στὰ ἑλληνικὰ. Τὰ ἔντυπα αὐτὰ τὰ περιφέρουν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη καὶ τὰ πουλᾶνε στοὺς Ἕλληνες, ὥστε μὲ τὸ πανοῦργο αὐτὸ τέχνασμα νὰ τοὺς παρασύρουν στὴν πλάνη, ὅπως κάνουν καὶ σ' ἐμᾶς ἐδῶ τώρα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Νίκωνα. Οἱ δὲ Ἕλληνες ἀναγκάζονται νὰ τ' ἀγοράζουν, ἀφοῦ δὲν ἔχουν δικὰ τους τυπογραφεῖα, ὅπως δὲν εἶχαν καὶ ἐπὶ τῶν εὐσεβῶν βασιλέων τους. Ὅσοι ὅμως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες κρατοῦν ἀσπιλὴ τὴν εὐσέβεια, τὰ βιβλία αὐτὰ διόλου δὲν τὰ ἀποδέχονται, μὰ ἀντιγράφουν, μὲ πολὺ κόπο, τὰ παλαιὰ χειρόγραφα καὶ σὲ αὐτὰ στηριζόμενοι ὑμνοῦν τὸν Κύριο. Καὶ στὸ Ὅρος τοῦ Ἰβανόβ ὑπάρχουν 20 ἑλληνικὲς μονές καὶ 4 ρωσικὲς καὶ σὲ ὅλες τὰ βιβλία ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν αἰρετικῶν δὲν τὰ ἀποδέχονται». ²

Μὲ ὀρισμένες παραλλαγές, ἡ ἴδια ἀποψη διατυπώθηκε σὲ πολυάριθμα γραπτὰ Ρώσων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους τὴν ἐνστερνίστηκαν δὲν ἦταν ἄνθρωποι λόγιοι. Στὴν ἐνεργὸ ἐνασχόληση μὲ τὰ γράμματα τοὺς παρακίνησε (ἢ μᾶλλον ἐξώθησε) τὸ πρόγραμμα ἀναθεώρησης τῶν ρωσικῶν λειτουργικῶν βιβλίων ποὺ ἐξαγγέλθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς

2. Τὰ ἔργα τοῦ Ἰβανόβ δημοσιεύτηκαν στὸν 6ο τόμο τῆς σειρᾶς «Πηγὲς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ [ρωσικοῦ] σχίσματος κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του»: [N. Subbotin, ἐπιμ.], *Materialy dlia istorii raskola za pervoje vremia ego sushestvovaniia*, τ. 1-9, Μόσχα 1875-1890 (στὴ συνέχεια *MdIR*). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκπόνησης αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἡ ἐπαλήθευση ὅλων τῶν παραπομπῶν σὲ σημειώσεις ποὺ εἶχα κρατήσει στὸ περιθώριο μιᾶς προγενέστερης ἔρευνας — ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἰβανόβ καὶ ἄλλων ὁμοϊδεατῶν του, δημοσιευμένα στὴν ἴδια σειρὰ — δὲν στάθηκε δυνατὴ γιὰ τεχνικὸς λόγους: ἐναλλακτικὰ λοιπὸν καταφεύγω στὴν ἀνθολόγησή ποὺ, βασιζόμενος στὴν ἴδια ἐκδόση τοῦ Subbotin, εἶχε ἐκπονήσει ὁ N. F. Kapterev στὴ μελέτη του *Patriarkh Nikon i tsar' Aleksej Mikhajlovich*, τ. 1, Sergijev Posad 1909, κεφ. 10, σ. 432-518 (στὴ συνέχεια: Kapterev, *Nikon i Aleksej*), ὅπου καὶ τὸ παραπάνω χωρίο, σ. 440-441.

Μόσχας στα 1650, προκαλώντας σφοδρή άναταραχή και, άκολούθως, τó μεγάλο έκκλησιαστικό σχίσμα: τó διχασμό τής ρωσικής κοινωνίας σέ «νεωτεριστές» (ή «νικωνιανούς», δηλαδή τούς όπαδούς τού πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα, έξού και ή μνεία τού όνόματός του στό παραπάνω χωρίο) και «παλαιόπιστους» (τούς υπέρμαχους τών παραδόσεων πού είχαν καθιερωθεί στόν ρωσικό χώρο). Στίς άπαρχές αύτου τού έμφύλιου σπαραγμού — πού είχε τόσο βαριές συνέπειες, ώστε νά άξιολογεΐται ως μία άπό τίς πιό βαρυστικές και μακροχρόνιες περιπέτειες στήν ίστορία τού ρωσικού πολιτισμού³ — τά βιβλία τών Έλλήνων βρέθηκαν στό κέντρο τής έπικαιρότητας και διαδραμάτισαν έναν ιδιαίτερο ρόλο. Πρωταγωνιστικό, θά μπορούσε νά πεί κανείς, καθώς οί «νεωτεριστές» τά άνακήρυξαν θεμέλιο λίθο τού μεταρρυθμιστικού προγράμματος, οί δέ ζηλωτές τής «παλαιάς πίστης» αύτήν άκριβώς τήν έπίσημη τοποθέτηση, τήν προσφυγή σέ έλληνικά πρότυπα για τήν κάθαρση τής ρωσικής έκκλησιαστικής ζωής, τή στιγμάτισαν ως τήν πέτρα τού σκανδάλου. Σέ πολú άδρες γραμμές υπενθυμίζω τή γενική εικόνα:

‘Η έπίσημη πλευρά επιδίωξε τήν έναρμόνιση τής ρωσικής πνευματικής ζωής με αύτήν τού ύπόλοιπου όρθόδοξου κόσμου, δηλαδή τήν έξάλειψη όρισμένων στοιχείων, στα όποια ή ρωσική παράδοση παρουσίαζε άπόκλιση άπό τήν κοινή όρθόδοξη πρακτική τής έποχής, όπως ή περιφημη διδακτυλία στό σχηματισμό τού σημείου τού σταυρού,⁴ τó διπλό και όχι τριπλό

3. Βλ. Β. Α. Uspenskij, «Raskol i kulturnyj konflikt XVII veka», *Sbornik statej k 70-letiju prof. Ju. M. Lotmana*, Tartu 1992, σ. 90-129· οί παραπομπές στή συνέχεια γίνονται βάσει άνατύπωσης σέ συλλογή μελετών του: Β. Α. Uspenskij, *Izbrannyje trudy*, τ. 1, Μόσχα 1996, σ. 477-519. Η βιβλιογραφία τού ρωσικού σχίσματος είναι έξαιρετικά μεγάλη και συνεχίζει νά έμπλουτίζεται με δημοσιεύματα πού μαρτυρούν ότι τó όλο ζήτημα δέν έχει «ήρεμήσει» και έξακολουθεί νά έγείρει άξιοπρόσεκτες άντιδράσεις. ‘Η άνασκόπηση της σαφώς δέν έμπλίπτει στούς στόχους τής παρούσας έργασίας, θά ήθελα όστόσο νά μνημονεύσω τή μονογραφία τού Χρήστου Π. Λασκαρίδη, *Άρσένιος ό Γραικός και ή Μόσχα τού 17ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2002. Παρόλο πού ή πραγμάτευση τού θέματος σέ άρκετά σημεία δέν με βρίσκει σύμφωνη, θά πρέπει νά σημειωθεί ότι πρόκειται για τήν πιό άνεπτυγμένη, στα έλληνικά χρονικά, προσέγγιση τού σχίσματος, με έκτεταμένη χρήση τής ρωσικής βιβλιογραφίας.

4. Ειδικά για τó θέμα διδακτυλία-τριδακτυλία βλ. τίς παρατηρήσεις τού Uspenskij («Raskol»), *ό.π.*, σ. 478-479 και 507, σημ. 5). Άναπτύσσοντας τήν άποψη ότι οί μεταρρυθμίσεις δέν άφορούσαν τó δόγμα αλλά τόν τύπο — προκάλεσαν όστόσο μιá τόσο έντονη άντίδραση έπειδή στήν παραδοσιακή πολιτιστική συνείδηση περιεχόμενο και τύπος ήταν κατ’ άρχήν ταυτισμένα — ό μελετητής αναλύει τó έπίμαχο αύτό ζήτημα ως ένα άπό τά πλέον εύγλωττα παραδείγματα.

ἀλληλοῦια κ.ο.κ. Ἡ μεταρρυθμιστικὴ πρωτοβουλία συνδέθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νίκωνα, εἶχε ὡστόσο ἐρείσματα σαφῶς εὐρύτερα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς προτιμήσεις τοῦ δεδηλωμένου ὡς «Γραικοῦ τῶ πνεύματι» πατριάρχη, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὶς ἀνάγκες ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴ νέα χάραξη τῶν διαπολιτισμικῶν ἐπαφῶν τῆς χώρας.⁵ Τὸ ἐγγεῖρημα ἦταν ριζοσπαστικό: λαμβάνοντας ὑπόψη καὶ προκρίνοντας ὡς ὑποδείγματα τοὺς τύπους τῆς σύγχρονης ἀλλοδαπῆς Ὁρθοδοξίας, τὸ πρόγραμμα τῆς διόρθωσης ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὶς ριζωμένες —ἐπὶ σχεδὸν δύο αἰῶνες ἀπομόνωσης⁶— ἀντιλήψεις ποὺ ἔφεραν τὴ Μοσχοβία μοναδικὸ πλεόν καταφύγιο τῆς «γνήσιας πίστεως» καὶ εἶχαν καλλιεργήσει, σὲ εὐρεία κλίμακα, τὴ σιγουριά γιὰ τὴν αὐτάρκεια τῆς ρωσικῆς πνευματικῆς παρακαταθήκης καὶ τὴν καχυποψία πρὸς τὸν σύγχρονο ἐλληνικὸ κόσμο, τοὺς λογίους καὶ τὰ βιβλία τους.

Μετὰ τὴν πολύχροτὴ ὑπόθεση τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ διασαφήνιση τῶν δυσνόητων σημείων ἢ τῶν διαφορετικῶν γραφῶν στὰ ρωσικὰ βιβλία περιορίζονταν, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, στὸ πλαίσιο τῆς σλαβικῆς (ρωσικῆς κατὰ κύριο λόγο) παράδοσης.⁷ Αὐτὸν τὸ δρόμο ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἡγέτες ἐκείνων ποὺ ἀντιτάχθηκαν στὸ πρόγραμμα τοῦ Νίκωνα, θεωρώντας τὴν ὅποια ἐπαφή μὲ τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία (ἢ καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴ γλῶσσα) περιττὴ, ἀκόμα καὶ ἐπικίνδυνη,⁸ καὶ ἀρκοῦμενοι

5. Ὁ Kapterev (*Patriarkh Nikon i tsar' Aleksej Mihajlovich*, τ. 1-2, Sergijev Posad 1909-1912) ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐπίσημανε τὴν καθοριστικὴ σημασία τῆς πολιτικῆς βούλησης ποὺ κινήτοποίησε τὶς μεταρρυθμίσεις καὶ τὶς ὀδήγησε στὴν ἐπίσημη κατοχύρωση ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Νίκωνα ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο (1658), στὴ μεγάλη ἐκκλησιαστικὴ σύνοδο τῆς Μόσχας στὰ 1666-1667, μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν πατριαρχῶν Παΐσιου Ἀλεξάνδρειας καὶ Μακαρίου Ἀντιοχείας, καθὼς καὶ πλήθους ἱερέων τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς.

6. Βλ. περιληπτικὰ Ὀλγα Ἀλεξάνδροπούλου, «Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης στὰ μεσαιωνικὰ ρωσικὰ γράμματα. Σύμβολα καὶ ἰδέες», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ 12 (Ἰούλιος-Ὀκτώβριος 1999), σ. 173-192.

7. Μόνον περὶ τὰ 1650 παρατηρεῖται ἡ ὀλοένα πιὸ συστηματικὴ χρῆση τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων, ἐνῶ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα μεγάλο μέρος τῶν λογίων (ἀκόμα καὶ «δυτικόφιλου», ὅπως ὁ Συμεὼν Πόλοτσκι) τὴ θεωρεῖ πλεόν ἐπιβεβλημένη. Βλ. τὴν ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὴ μελέτη τῆς Olga B. Strakhov, «Attitudes to Greek language and culture in seventeenth-century Muscovy»: *Modern Greek Studies Yearbook* 6 (1990), 123-155 (καὶ ἰδιαίτερα 134-137).

8. Βλ. Strakhov, «Attitudes», ὁ.π., σ. 129: γιὰ περισσότερα, σχετικὰ μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ περιφρημοῦ «πρωτόπαπα» Ἀββακούμ γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀρχιμανδριτὴ Διονύσιο βλ. Ὀλγα Ἀλεξάνδροπούλου, *Ὁ Διονύσιος Ἰβηρίτης καὶ τὸ ἔργο του Ἰστορία τῆς Ρωσίας*, Ἡράκλειο 1994, σ. 77-79.

στην ἀνακύκλωση ὀρισμένων πληροφοριῶν ἀπὸ δεύτερο χέρι. Μεταξὺ αὐτῶν περιοπτη θέση κατεῖχαν τὰ περὶ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας, θέμα ποὺ ἤδη εἶχε κάποιο παρελθὸν στὴ ρωσικὴ γραμματεία καί, φυσικά, πῆρε φωτιὰ μὲ τὴν ἀνάθεση τοῦ ἔργου τῆς διόρθωσης στὸ Τυπογραφεῖο Μόσχας, μὲ τὴν προοπτικὴ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς χώρας νὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ τὰ (νεο-οτυπωθέντα).⁹ Ὅρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς πρώτης φάσης ἐφαρμογῆς τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ σχεδίου ἐπέτειναν τὴν ἀναστάτωση ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ προγράμματος. Ἡ παραγωγή τοῦ Τυπογραφείου, εἰδικὰ κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια, παρουσίασε ἀλλεπάλληλες ἀναθεωρημένες ἐκδόσεις τοῦ ἴδιου βιβλίου, μὲ σοβαρὲς ἀλλαγές ἀπὸ τὴ μίᾳ ἐκδοσὴ στὴν ἄλλη (ὄχι μόνον προσθήκες, ἀλλὰ καὶ διορθώσεις ἐπὶ διορθώσεων). Οἱ καινούριες μεταφράσεις, ὅπως καὶ οἱ παρεμβάσεις στὰ παλαιὰ κείμενα ἦταν, σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ἀκατάληπτες, λόγω τῆς ἔντονης προσήλωσης τῶν διορθωτῶν στὰ πρότυπα τῆς ἀναθεώρησης.¹⁰ Ἐπιπλέον, ὅπως γρήγορα μαθεύτηκε, ἡ δῆλωση τῶν προτύπων αὐτῶν δὲν ὑπῆρξε πάντα ἀκριβής, μὲ πλεόν «σκανδαλώδη» τὴν ἀδήλωτη χρῆση «ὕπόπτου» ἐντύπου ἰταλικῆς προελεύσεως.¹¹ Συνακο-

9. Ἡ ἀρχὴ τοῦ σχίσματος τοποθετεῖται στὸ 1653, ὅταν κυκλοφόρησαν ἡ ἀναθεωρημένη ἐκδοσὴ τοῦ *Ψαλτηρίου* (γιὰ τὶς κύριες καινοτομίες τῆς βλ. Ασκαριδῆς, Ἀρσένιος ὁ Γραικός, ὅ.π., σ. 263) καὶ ἀμέσως μετὰ ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος τοῦ συνιστοῦσε σὲ ὅλους τοὺς ἱερεῖς νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ ἐπέφερε στὴν τέλεση τῆς λειτουργίας. Ἀκολούθησε ἡ διόρθωση ὅλων σχεδὸν τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, μὲ ὀρόσημο τὴν ἐκδοσὴ τοῦ *Λειτουργικοῦ* (*Sluzhebnik*) τὸ 1655. Βλ. Uspenskij, «Raskol», ὅ.π., σ. 477-478.

10. Γιὰ τοὺς δύο λόγιους ποὺ πρωτοστάτησαν στὴν πρώτη φάση τῆς διόρθωσης, τὸν Ἐπιφάνιο Σλαβινέτσκι, πολυμαθὴ λόγιο οὐκρανικῆς ἢ λευκορωσικῆς καταγωγῆς, καὶ τὸν Ἀρσένιο τὸν Γραικὸ βλ. τὶς παρατηρήσεις τῶν Sobolevskij (*Perevodnaja literatura*, ὅ.π., σ. 288-289) καὶ Kapterev (*Nikon i Aleksej*, ὅ.π., σ. 485) ποὺ ὁμόφωνα ἐπισημαίνουν, ὡς ἐπιβαρυντικὲς γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα, τὴν κατ' ἀρχὴν ἐπιλογή τῆς κατὰ λέξιν ἀπόδοσης ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ δεύτερου ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρῆση τῆς ρωσικῆς γλώσσας.

11. Τὸ παράδειγμα τοῦ *Λειτουργικοῦ* ἦταν τὸ πλέον χαρακτηριστικόν: Ἡ πρώτη ἀναθεωρημένη ἐκδοσὴ του, τὸ 1655 (ὅπου, σημειωτέον, ἐν εἶδει προλόγου, συμπεριλήφθηκε τὸ «μυφέςτο») τῶν μεταρρυθμίσεων — ἕνα κείμενο τοῦ Ἐπιφανίου Σλαβινέτσκι ποὺ ἐπεξηγοῦσε τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὶς μεθόδους τῆς διόρθωσης), εἶχε ὡς πρότυπο, παρὰ τὶς ἐπίσημες δηλώσεις περὶ παλαιῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων, τὸ ἐντυπο *Εὐχολόγιο*, ἐκδοσὴ Βενετίας τοῦ 1602. Ἀκολούθησαν ἄλλες ἐκδόσεις μὲ προσθήκες καὶ οὐσιαστικὲς ἐπεμβάσεις στὸ πρῶτο διορθωμένο κείμενο, ὥσπου τὸ 1667 κυκλοφόρησε μιὰ νέα ἐκδοσὴ, ἡ ὁποία καὶ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴ σύνοδο τοῦ 1666-1667. Γιὰ τὴν καυστικὴ κριτικὴ ποὺ προκάλεσε ἡ ὅλη ὑπόθεση, τόσο ἀπὸ τοὺς ἀντιφρονούντες ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς μετέπειτα συνεχιστὲς τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος, βλ. Ἀλεξανδροπούλου, *Διονύσιος Ἰβηρίτης*, ὅ.π., σ. 93-95. Πρβ. μὲ Ασκαριδῆ, Ἀρσένιος ὁ Γραικός, ὅ.π., σ. 202-204.

λουθώς, ή αίσθηση που κυριεύσε πλατιά στρώματα του πληθυσμού ήταν αυτή της έπερχόμενης επίδημίας, θμoιας με εκείνη που, κατά τὰ φημολογούμενα, μάστιζε τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή ἐξαιτίας τῆς διάδοσης τῶν νέων, «πειραγμένων» ἑλληνικῶν βιβλίων που τυπώνονταν στὴν καθολικὴ Δύση.

Ἀπὸ τίς προκαταρκτικὲς αὐτὲς σημειώσεις διαφαίνεται ὅτι ἡ δυσπιστία,¹² τὴν ὁποία ἱγνηλατοῦμε, δὲν ἦταν προῖον διερευνητικῆς προσέγγισης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔντυπου λειτουργικοῦ βιβλίου. Τὸ περιβάλλον που τὴν ἐξέθρεψε καὶ τὴν ἀνέδειξε, περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, σὲ σημαντικό φαινόμενο τῆς ρωσικῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶχε σοβαρὴ ἔλλειψη γνώσεων καὶ δεξιοτήτων· σὲ μεγάλο βαθμὸ μάλιστα ὑπῆρξε καὶ συνειδητὰ ἀρνητικὸ στὴν ἐνασχόληση μετὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὑποστηρίζοντας με βαθιὰ πίστη τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παράδοση ἔχει ὑποστῆ ἀνεπανόρθωτη φθορά.

Προκύπτει συνεπῶς τὸ εὐλόγο ἐρώτημα: τί μᾶς προσφέρει ἡ πραγματεύση τοῦ θέματος, πέρα ἀπὸ μιὰ μᾶλλον μελανὴ καταχώριση στὰ χρονικὰ τῆς δεξίωσης τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, καὶ εἰδικὰ ἐντύπου, σὲ ξένες χῶρες;

Ἡ προτεινόμενη ἐδῶ ἀπάντησις εἶναι ἡ ἐξῆς. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ σημαντικὴ σελίδα στὴν ἱστορία τῶν ἀμοιβαίων «εἰκότων» που ἔχει νὰ μᾶς ξεδιπλώσει ἡ πορεία τῶν ἑλληγορωσικῶν σχέσεων, ἡ ἀποτύπωση τῶν τρόπων, μετὰ τοὺς ὁποίους ἡ δυσπιστία αὐτὴ ἐκφράστηκε, μᾶς μεταφέρει ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα νοοτροπιῶν, προθέσεων, ἀντιστάσεων κ.ο.κ., που βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε ἕνα ἀξιοπεριέργο κενὸ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας: τὴν καθυστέρηση 150 περίπου χρόνων, που ἡ Ρωσία —παρότι χῶρος ὁμόδοξος, με ἰσχυρὲς μνημειακὰ δεσμῶν μετὰ τὴν «ἑλληνικὴ γῆ» καὶ, ἐπιπλέον, δεδομένης τῆς ραγδαίας, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 17ου αἰώνα, ἀνάπτυξης τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ— εἶχε σημειώσει ἀπὸ τὴ δικὴ της πρῶτη δοκιμὴ πιεστηρίου ἕως τὴν ἐγκαθίδρυση στὰ ἐδάφη της τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου.¹³

12. Τὸ θέμα τῆς δυσπιστίας γιὰ τὰ θρησκευτικὰ κείμενα που τυπώθηκαν σὲ δυτικὸ περιβάλλον ἐνότισε ὁ Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1948, σ. 118 [= 2000, σ. 158]. Λεπτομερέστερα βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Ἡ δυσπιστία στὸ ἔντυπο βιβλίον καὶ ἡ παράλληλη χρῆσις τοῦ χειρογράφου»: Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Συμποσίου *Τὸ Βιβλίον στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Ἀθήνα 1982, σ. 283-293.

13. Βλ. σχετικὰ τὴ μελέτη τοῦ Β. L. Fonkich «Μία ἀπόπειρα ἰδρύσεως ἑλληνικοῦ τυπογραφείου στὴ Μόσχα» (στὸν ὑπὸ ἐκδοσὴ τόμο *Τὸ Ἐντυπο Ἑλληνικὸ Βιβλίον. Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*) καὶ πρβ. λ.χ. μετὰ τὸ οὐκρανικὸ παράδειγμα. Κατὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ Iaroslav Isaievych («Greek Culture in the Ukraine: 1550-1650»: *Modern Greek Studies Yearbook* 6 (1990), 108 κ.έ.), εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι στὸν

Ὅσο ἐντυπωσιακά πολυσέλιδη κι ἂν ὑπῆρξε ἡ παραγωγή τῶν παλαιόπιστων, τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα πᾶσχισαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ διόρθωση ἦταν, ἂν συγκεντρωθοῦν σὲ ἓνα σῶμα, μᾶλλον λιγοστά, καὶ ἡ συνόψισή τους, παρόλο ποὺ οἱ γράφοντες ἦταν πολλοί, δὲν συναντᾶ ιδιαίτερες δυσκολίες. Σὲ μιὰ γενικὴ θεώρηση τῶν γραπτῶν τους, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα, λιγότερο ἢ περισσότερο ἀνεπτυγμένα, μὲ ποικιλία ἐπιλογῶν καὶ ἀποχρώσεων ὕφους, ταξίδευαν ἀπὸ τὸν ἓναν συγγραφέα στὸν ἄλλον καὶ ὁ καθένας τους τὰ ἐπαναλάμβανε ξανά καὶ ξανά, μ' ἐκείνη τὴν ἀκατάβλητη ἐμμονὴ ποὺ κορυφώνεται παράλληλα μὲ τὴν ἀπόγνωση. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἀναφέρομαι ἀποκλειστικὰ στὴν πρώτη φάση τοῦ σχίσματος, τὸ τέλος τῆς ὁποίας σήμανε μὲ τὴ θανάτωση τῶν τεσσάρων κορυφαίων καὶ ἀμετανόητων («σχισματικῶν»), τῶν πρωθιερέων Λαζάρου καὶ Ἀββακούμ, τοῦ διακόνου Θεοδώρου καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἐπιφανίου, τὸ 1682.

Ὁ Θεόδωρος, ὁ γνωστός μας πρῶην διάκονος Θεόδωρος Ἰβανόβ, ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον πολυγράφους παλαιόπιστους μὲ ιδιαίτερη, γιὰ τὸν κύκλο του, ἔφεση στὴ σπουδὴ τῶν βιβλίων,¹⁴ εἶναι ἴσως ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ μᾶς κατατοπίσει. Τὸ χωρίο ποὺ παρατέθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας ἐμπερικλείει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἰκόνας ποὺ εἶχε σχηματίσει γιὰ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία, τὰ παλαιὰ καὶ τὰ καινούρια, καὶ μιὰ μικρὴ νύξη γιὰ τὸ πῶς ἀντίστοιχα ἔβλεπε τὴν κατάσταση στὴν πατρίδα του. Τὴ νύξη αὐτὴ θὰ ἐπιχειρήσω τώρα νὰ ξεδιπλώσω σταχυολογώντας ὀρισιμένες κεντρικὲς, διάσπαρτες στοὺς λαβυρινθώδεις συλλογισμοὺς του θέσεις (κυρίως ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ του στὸν τσάρο, τὸ 1666), προκειμένου νὰ ἀναδειχθεῖ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια σὲ τί συμφραζόμενα καὶ μὲ ποιὸν τρόπο τὸ θέμα τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων εἶχε ἐπιστρατευτεῖ στὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν παλαιόπιστων. Γιὰ νὰ μὴ χρονοτριβήσω ξετυλίγοντας, στὸ κατόπι του, τὰ ὀρθὰ

οὐκρανικὸ κόσμο ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴν τυπογραφία ἐμφανίζεται σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος καί, παρόλο ποὺ σὲ πρώτη φάση, ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, δὲν ἀπέφερε θεαματικὰ ἀποτελέσματα, τὸ ἴδιο τὸ γεγονός εἶχε οὐσιαστικὴ βαρύτητα γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ χώρου.

14. Ὁ ἐκδότης τῶν «Πηγῶν τοῦ σχίσματος» N. Subbotin, κάθε ἄλλο παρὰ φιλικὰ διακείμενος πρὸς τοὺς παλαιόπιστους, ἀναγνώριζε ὅτι ἡ μεγάλη ἐκτίμηση τῆς ὁποίας ὁ Θεόδωρος ἔχαιρε ἀνάμεσα στοὺς ὁμοϊδεάτες του, ὡς φιλόπονος καὶ πολυμαθὴς μελετητῆς τῶν βιβλίων, πράγματι εἶχε σοβαρὲς βάσεις. Βλ. *MdIR*, τ. 6, σ. V-VI. Πρβ. καὶ τίς καθ' ὅλα σύμφωνες ἐκτιμήσεις τῆς σύγχρονης ἐρευνήτριας M. B. Pliukhanova στὸν πρόλογο τῆς ἀνθολογίας ἔργων τῶν «κρατουμένων τοῦ Πουστοζιόρσκ»: *Pustoziorskaja proza* (ἐπιλογή, πρόλογος, σχόλια M. B. Pliukhanova), Μόσχα 1989, σ. 24, 28, 30-32.

και έσφαλμένα εδάφια, θα αποφύγω την πλήρη αναπαραγωγή των παραδειγμάτων και θα επικεντρωθώ στα συμπεράσματα, με ελάχιστες δειγματοληπτικές αναφορές στις εξεταζόμενες γραφές.

Οι απόψεις του Ίβανόβ για τα ρωσικά βιβλία αντικατοπτρίζουν το ίδιο, τυπικό για την παραδοσιακή αντίληψη, σχήμα: παλαιά = έγκυρα / καινούρια = άλλοιωμένα.

Τα παλαιά βιβλία των Ρώσων είναι καλά και αξιόπιστα και το καταδεικνύουν περίτρανα τα έξζης δύο επιχειρήματα: α) τα λειτουργικά των Ρώσων είναι μεταφρασμένα από τα παλαιά έλληνικά χειρόγραφα, «όχι από τίποτα μορντβίνικα ή τσερεμίσικα»,¹⁵ ούτε και από τα λατινικά: μεταφράστηκαν δέ τον «καλό καιρό», πολλά χρόνια πριν από την «Αλωση τής Βασιλεύουσας και την καταστροφή των έλληνικων βιβλίων από τους Λατίνους: β) βάσει αυτών των βιβλίων λειτουργούσαν οι σεβασμιώτατοι μητροπολίτες και οι λοιποί ρώσοι άρχιερείς, πριν ιδρυθεί το πατριαρχείο Μόσχας, και έπειτα οι πέντε ρώσοι πατριάρχες [Ίώβ, Έρμογένης, Φιλάρετος, Ίωάσαφ, Ίωσήφ], καθώς και όλοι οι άρχιερείς και ιερείς τής ρωσικής γής, και τα βιβλία αυτά τα διατήρησαν χωρίς την παραμικρή άλλοίωση, και στο διάστημα αυτό [πρόκειται προφανώς για την μετά την «Αλωση περίοδο] έλαμψε ή ευσέβεια στη ρωσική γή, αναδεικνύοντας πολλούς ένάρετους άνδρες, άγιους και θαυματουργούς.¹⁶

Το ίδιο ισχύει και για παλαιά έντυπα βιβλία των Ρώσων που άρχισαν να τυπώνονται επί του ευσεβέστατου τσάρου Ίβάν Βασίλιεβιτς.¹⁷ «Δύο φορές, αυθέντη, γράφει ο Ίβανόβ, είχε γίνει ή θεώρηση των παλαιών [ρω-

15. Ένοοούνται οι Μορντβίνοι και Τσερεμίσοι, μη σλαβικές φυλές ένκατεστημένες στα εδάφη τής ευρωπαϊκής Ρωσίας. Έν παρόδω σημειώνω ότι ή συγκεκριμένη έπιλογή, σέ ένα σχήμα λόγου που στόχο έχει την έμφαντική αναφορά σέ άπολιτιστους λαούς, ίσως κρύβει ένα αίχημικό ύπονοούμενο κατά του Νίκωνα. Ο περιβόητος πατριάρχης Μόσχας είχε γεννηθεί σέ ένα χωριό άνατολικά τής πόλης Νίζνι Νόβγκοροντ, έπου του ρωσικού πληθυσμού ύπερτερούσαν πλέον άλλα, έτερογενή φύλα και κατά πρώτο λόγο αυτά τα δύο. Η καταγωγή του αυτή είχε δώσει τροφή για πολλά σχόλια, με προφανή ύποτιμητική πρόθεση, που τον έφεραν άλλοτε κατά τό ήμισυ Μορντβίνο (Pliukhanova, έ.π., σ. 17) κι άλλοτε με πατέρα Τσερεμίσο και μάνα Ρωσίδα ή και Τατάρα (βλ. Ο Βίος του πρωτόπαππα Άββακούμ. Άπόδοση, πρόλογος και σχόλια Μήτσου Άλεξανδρόπουλου, Άθήνα 1976, σ. 16). Πρόκειται για έναν κοινό τόπο στα κείμενα των παλαιόπιστων που, όσο γνωρίζω, δέν έχει έπισημανθεί από τους ειδικούς.

16. Kapterev, *Nikon i Aleksej*, έ.π., σ. 437.

17. Η πρώτη χρονολογημένη έκδοση τής Μόσχας ήταν ο περίφημος Άπόστολος του Ίβάν Φιόντοροβ (1564).

σικῶν] λειτουργικῶν: μία φορά ἐπὶ τοῦ προπάππου¹⁸ σου, τοῦ τσάρου [...] Ἰβάν Βασιλίεβιτς, καὶ τοῦ μητροπολίτη Μακαρίου, καὶ δεύτερη, στὰ χρόνια τῆς δικῆς σου πλέον βασιλείας, ἐπὶ τοῦ πατριάρχῃ Ἰωσήφ καὶ πάσης τῆς ἱεραῆς συνόδου [...], καὶ κανένα ἐλάττωμα δὲν βρῆκαν, [τόσο σοβαρὸ] ὥστε νὰ πρέπει νὰ τὰ ἀπορρίψουν.¹⁹ [...] Ἐνῶ τώρα, αὐθέντη, ἔξι ἐκδόσεις τοῦ Λειτουργικοῦ ἔχουν βγεῖ, ἐπὶ τοῦ ἰδίου πατριάρχῃ, καὶ ὅλες μεταξύ τους δὲν συμφωνοῦν.²⁰ «Κι ἂν νομίζουν ὅτι διορθώνουν, αὐθέντη, [δὲν διορθώνουν] παρὰ διαστρεβλώνουν, ὑποσκάπτουν καὶ ληηλατοῦν τὸν πλοῦτο τῆς ἐκκλησίας».²¹ «Τὸ ἀλληλούια, αὐθέντη, ἐκείνοι ὑποστηρίζουν: νὰ λέγεται τρεῖς φορές καὶ ἀκολούθως δόξα σοι Κύριε. Κι ἐμᾶς ποὺ διαφωνοῦμε, κρατώντας τὴν παράδοση τῶν πατέρων μας, μᾶς βασανίζουν καὶ μᾶς ρίχνουν στὰ μπουντρούμια. Οἱ ἴδιοι ὅμως σὲ ὅλα τὰ καινούρια βιβλία, τὰ Ψαλτήρια τὰ Ἑρμηνευμένα, τὰ Εἰρημολόγια, τὰ Τριώδια καὶ τὰ Ὁρολόγια, τὸ ἔβαλαν ἀλληλούια, ἀλληλούια, δόξα σοι Κύριε, ἐνῶ στὴ δεύτερη ἐκδοση τοῦ καινούριου Τριωδίου ξεθάρεψαν καὶ τὸ ἔγραψαν πιά τρεῖς φορές».²² «Καὶ τώρα πιά, αὐθέντη, σὲ ὅλα τὰ βιβλία οὔτε μία λεξούλα δὲν ἔχουν ἀφήσει χωρὶς νὰ τὴν πειράξουν ἢ νὰ τῆς ἀλλάξουν θέση. Κι ὅλα εἰς μάτην, κανένα ἀμάρτημα δὲν βρῆκαν, μόνο διαβάλλουν τὰ σεπτὰ βιβλία καὶ σπέρνουν διχόνοιες στὸ λαό. Ὅπου ἦταν ἐκκλησία βάζουν ναός, κι ὅπου ναός – ἐκκλησία [...]».²³ «Καὶ σ' ὅλα τὰ καινούρια βιβλία ἔσπειραν παντοῦ, σὲ κάθε

18. Προφανῆς ἀνακρίβεια, «ποιητικῆ ἀδεία»: ἐννοεῖται «τοῦ προ-προ-προκατόχου σου», καθὼς ἡ δυναστεία τῶν Ρομάνοβ, τῆς ὁποίας δεύτερος ἐστεμμένος ἦταν ὁ Ἀλέξιος, ἀποτελέσσε ἓνα καινούριο ξεκίνημα, μετὰ τὸν ἀφανισμό τῆς παλαιᾶς δυναστείας τῶν (Ρουρικίδων), προτελευταῖος ἐκπρόσωπος τῶν ὁποίων ἦταν ὁ μνημονεύμενος Ἰβάν Δ' ὁ Τρομερός.

19. Ἐννοοῦνται ἡ μεγάλη («Σύνοδος τῶν 100 κεφαλαίων») (1551) ποὺ εἶχε κωδικοποιήσει καὶ ἐπικυρώσει τὶς ἰδιομορφίες τῆς ρωσικῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς καὶ ἡ σύνοδος τοῦ 1649, ὅπου ἐπικυρώθηκε ἡ καθιερωμένη στὴ Ρωσία πολυφωνία. (Δύο χρόνια ἀργότερα, ἔπειτα ἀπὸ ἐπικοινωνία μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχῃ Παρθένιο, ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἀναρρέθηκε καὶ καθιερώθηκε ἡ μονοφωνία, πράγμα τὸ ὁποῖο ὁ Θεόδωρος ἀσφαλῶς γνώριζε, ἀλλὰ προτίμησε νὰ ἀποσιωπήσει.) Βλ. Λασκαρίδης, Ἀρσένιος ὁ Γραικός, ὅ.π., σ. 314-317 καὶ 75-81 ἀντίστοιχα, ἂν καὶ ὀφείλω νὰ παρατηρήσω ὅτι σὲ ἀρκετὰ σημεῖα οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ μελετητῆ εἶναι χωματισμένες ἀπὸ πρόδηλη ἐμπάθεια. Γιὰ τὸ θέμα πολυφωνία – μονοφωνία βλ. εἰδικότερα τὶς ἐπιστημάνσεις τοῦ Uspenskiy, «Raskol», ὅ.π., σ. 502-504.

20. *Mdir*, τ. 6, σ. 25.

21. Ὁ.π., σ. 22.

22. Ὁ.π., σ. 38.

23. Ὁ.π., σ. 37.

στίχο, στὰ τροπάρια καὶ τὶς προσευχές: Ἰησοῦς, Ἰησοῦς, Ἰησοῦς —προσθέτοντας τὸ γράμμα η [...] καὶ ἡ ἄθη αὐτὴ ἐρμηνεῖα βγάζει ἴσο τὸν Χριστὸ μὲ τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ [...)].²⁴ «Ἐνῶ ἐμεῖς, [...] ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ὀφείλουμε νὰ πηγαίνουμε στὸ θάνατο γιὰ τὸ ἓνα καὶ μόνο ἄλφα».²⁵

Τὰ περὶ τοῦ ἑνὸς καὶ μόνο ἄλφα δὲν ἦταν λόγια ποὺ ἀποσκοποῦσαν, ἀπλῶς, στὸν ἐντυπωσιασμό. Τὸ 1666 ὁ Ἰβανὸβ ἦταν ἤδη ὑπὸ διωγμὸν, μαζὶ μὲ τοὺς ὁμοειδέατες του. Στὴ συνέχεια πέρασαν ὅλοι ἀπὸ ἐπάλληλες σκληρῆς δοκιμασίες καὶ βασανιστήρια²⁶ καὶ τὸ 1682, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, οἱ τέσσερις ἀνυποχώρητοι ἀντίπαλοι τῶν μεταρρυθμίσεων ἔδωσαν τὴν ὕστατη ἀπόδειξη τῆς πίστεως τοὺς στίς παλιῆς παραδόσεις μὲ τὸ μαρτυρικὸ τέλος τους στὴν πυρὰ στὴ ρωσικὴ πόλη Πουστοζιόρκ.

«Νὰ πηγαίνουμε στὸ θάνατο γιὰ ἓνα γράμμα» θὰ μπορούσε νὰ διαβαστεῖ αὐτὴ ἡ δήλωση. Τὸ ἄλφα τοῦ Ἰβανὸβ δὲν ἦταν ὥστόσο ἓνα τυχαῖο γράμμα, ἀλλὰ ὁ ρωσικὸς ἐναντιωματικὸς σύνδεσμος («α») ποὺ ἀπαλειφθῆκε ἀπὸ τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως, ὅπου στὴν παλιὰ ἐκδοχὴ παρεμβαλλόταν ἀνάμεσα στὸ «γεννηθέντα» καὶ τὸ «οὐ ποιηθέντα» μὲ τὴν ἔννοια («καὶ ὄχι») (*rojdenna, a ne sotboreнна*), ἐνῶ στὴ νέα ἀπαλειφθῆκε γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ πλήρης ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἐλληνικὴ γραφή. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ δείχνει πόσο ἐντονη ἦταν ἡ προσοχὴ τῶν παλαιόπιστων στὴν κάθε λεπτομέρεια τῆς διόρθωσης.²⁷

24. *MdIR*, τ. 6, σ. 31-32.

25. *Ὁ.π.*, σ. 188-189.

26. Πρβ. τὸν περίφημο *Βίο τοῦ πρωτόπαππα Ἀββακούμ* (βλ. πῦρ πάνω, σ. 15). «Ὅσο γιὰ τὸν Θεόδωρο, τὸ μαρτύριό του ἦταν ἐπίσης καὶ παρατεταμένο καὶ δυσβάσταχτο. Βλ. λ.χ. τὰ ὅσα σημειώνει ὁ ἴδιος στὸ περιθώριο τῆς ἐξιστόρησης τῶν βιβλιογραφικῶν του ἀναζητήσεων: «Ὅλα αὐτὰ [τὰ βιβλία] τὰ εἶδα ὁ ἴδιος καὶ τὰ διάβασα καὶ, μάρτυς μου ὁ Θεός, δὲν ψεύδομαι. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἄρχισαν καὶ τὰ βάσανα καὶ ἔτρεξε τὸ αἷμα μου: γιὰτὶ ἔδωσα δύο φορές τὴ γλώσσα μου νὰ μοῦ τὴν κόψει ὁ τσάρος Ἀλέξιος Μιχαήλοβιτς καὶ τὸ χέρι νὰ μοῦ τὸ ἀποκόψουν γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν δακτύλων στὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου καὶ γιὰ τοὺς λοιποὺς κανόνες τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν, τοὺς ὁποίους ἐνδελεχῶς ἐρευνῆσα καὶ ἐπιμελῶς ἐξακριβώσα» (*Kapterev, Nikon i Aleksej*, ὁ.π., σ. 455).

27. «Ἡ εἰς βῆθος ἀξιολόγηση τῶν ἐπιχειρημάτων ζεφεύγει κατὰ πολλὸ ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς παρούσας ἐργασίας (καὶ ἀπὸ τὶς ἀρμοδιότητες τῆς γράφουσας).» Ἀς σημειωθεῖ ὥστόσο, στὸ περιθώριο, ὅτι ὁ *Uspenskij*, ἰδιαιτέρα ἀποτελεσματικὸς στὴν ἀπομυθοποίηση καθιερωμένων παραστάσεων, ὅπως λ.χ. τῶν περὶ τυφλῆς προσήλωσης τῶν παλαιόπιστων στὸ ἀπαρασάλευτο τῶν παλαιῶν γραφῶν, ἔδωσε καὶ μία ἄλλη, γλωσσολογικὴ ἐρμηνεῖα τῆς ὀργισμένης ἀντίδρασης στὴ συγκεκριμένη ἐπέμβαση: οἱ ἀντίπαλοι τῆς διόρθωσης θεωροῦσαν ὅτι, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς σλαβικῆς γλώσσας, ἡ ἀπουσία συνδέσμου σὲ ἓνα τέτοιο συντακτικὸ σχῆμα ὑποδηλώνει τὴν ἄνιση ἀξία τῶν δύο παρα-

Ἀναφέρθηκε προηγουμένως ὅτι ὁ Θεόδωρος εἶχε διακριθεῖ ἀνάμεσα στοὺς ἑμοϊδεάτες του ὡς ἰδιαίτερα διερευνητικὸς μελετητῆς τῶν βιβλίων. Ὅπως ἔγραφε ὁ ἴδιος, ὅσο «ἐκεῖνος ὁ πλάνος [Νίκων] ὑποδείκνυε καὶ μνημόνευε τὰ περιγαμητὰ ρωσικὰ βιβλία καὶ τὰ ἑλληνικὰ — ὅτι δηλαδὴ μ' αὐτὰ παρέβαλε καὶ ἀπὸ αὐτὰ μετέφρασε τὸ νέο Σύμβολο [τῆς πίστεως] καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τὰ νεοεισαχθέντα δόγματα του — ἐγώ, ὁ ἁμαρτωλὸς διάκονος, ἐμόχθησα πολὺ, ἔψαξα καὶ διάβασα πολλὰ παλαιὰ περιγαμητὰ βιβλία καὶ ἔτρεξα στὰ χνάρια τοῦ Νίκωνα σὰν τὸ σκύλο πίσω ἀπὸ τὸ λύκο καὶ τὴν πονηρὴ ἀλεπού». ²⁸ Τὰ γραπτὰ τοῦ Θεόδωρου δείχνουν πὼς ἡ προσπάθεια ποὺ καταβλήθηκε ἦταν πράγματι μεγάλη. Καὶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, μολονότι πάντα ἐμφανίζεται ὡς παθιασμένος ὑπερασπιστῆς τῆς «παλαιᾶς τάξεως» καὶ τῶν ρωσικῶν βιβλίων, δὲν διστάζει, μερικὲς φορὲς τουλάχιστον, νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι καὶ αὐτὰ δὲν στεροῦνται σφαλμάτων: «ὅπου ἔβρισκα χειρόγραφα, διάβαζα καὶ διάβασα πολλὰ — πολλές οἱ ἀλλοιώσεις: σὲ ἕνα ἔτσι καὶ στὸ ἄλλο ἄλλιῶς περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ Kapterev, ἡ παραδοχὴ τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ρωσικῆς παράδοσης εἶχε προκαλέσει ἀκόμα καὶ προστριβὲς ἀνάμεσα στοὺς παλαιόπιστους. Ὁ Ἀββακούμ, λ.χ., τὸν κατηγοροῦσε: «κακίζεις τὰ παλαιὰ βιβλία καὶ μοῦ λές ὅτι πρέπει νὰ τὰ διορθῶνω, ἐνῶ ἐγὼ βασανίζομαι γι' αὐτὰ ἀπὸ τοὺς νικωνιανούς πολὺ καιρὸ πρὶν ἀπὸ σένα». Ἡ ἀποψη τοῦ Ἰβανόβ γιὰ τὸν ἔλεγχο — ὅτι καλὸ εἶναι νὰ γίνεται — ἀπέχει, βέβαια, κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀντιλήψιν τῶν μεταρρυθμιστῶν, πράγμα ποὺ καὶ ὁ ἴδιος φρόντισε νὰ διασαφηνίσει: «Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι καὶ στὰ παλαιὰ βιβλία μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν, καὶ ὑπάρχουν λάθη, ἀπὸ ἀβλεψία, καὶ αὐτὰ ἐξετάζονται [...] καὶ ἔπειτα διορθώνονται ἀπὸ τοὺς ἐπιτήδειους. Ἄλλο ἢ ἀβλεψία καὶ ἄλλο ἢ διαστρέβλωση καὶ ἡ ἀντικατάσταση βιβλίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων. Γιὰ μίαν παραδρομὴ ἢ μίαν λαθεμένη λέξιν δὲν ἀρμόζει νὰ λογομαχοῦμε, οὔτε καὶ νὰ στεκόμαστε σ' αὐτά, γιὰ τὴν διαστρέβλωση ὅμως τῶν παλαιῶν βιβλίων καὶ τὴν ἀλλαγὴν στὰ ὀρθὰ δόγματα ὁ κάθε χριστιανὸς ὀφείλει καὶ νὰ μαρτυρήσει καὶ νὰ λάβει τὸ θάνατο». ²⁹

τεταγμένων μερῶν, τὸ ἕνα δηλαδὴ νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὴν ἀπάληψιν τοῦ συνδέσμου, ἐπομένως, τὴν ἀντιλαμβάνονταν ὡς μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλοίωσιν νοημάτων, ἄκρως ἐπικίνδυνη ἐφόσον ἀφοροῦσε ἕνα τόσο σημαντικὸ κείμενο. Βλ. Uspenskij, «Raskol», ὁ.π., σ. 480 καὶ 580, σμ. 9.

28. Βλ. Kapterev, *Nikon i Aleksej*, ὁ.π., σ. 455.

29. Ὁ.π., σ. 481-482.

Σε αυτά τα συμφραζόμενα ο ρόλος τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων —καὶ εἰδικὰ τῶν ἔντυπων— ὡς πηγῆς ὄλων τῶν κακῶν ποὺ ἐπληξαν τὴ ρωσικὴ ἐκκλησίᾳ περιγράφεται μὲ τὰ πιὸ μελανὰ χρώματα: «Τὰ σημερινὰ βιβλία, αὐτὰ ποὺ ἔστειλε ὁ Νίκων νὰ τὰ ἀγοράσουν στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα τώρα ἐδῶ μεταφράζουν, λογιζόνται γιὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ τυπώνονται ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἀρνητῆ τοῦ Θεοῦ πάπα τῆς Ρώμης σὲ τρεῖς πόλεις, τὴ Ρώμη, τὸ Παρίσι καὶ τὴ Βενετία, στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ὄχι σύμφωνα μὲ τὴν παλαιὰ εὐσέβεια. Καὶ τὰ ἀγοράζουν τὰ βιβλία αὐτὰ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ ἀνάγκη, γιὰτὶ στὴ χώρα τους δὲν ἔχουν δικό τους τύπο —τὰ ἔλεγε αὐτὰ ὁ Μάξιμος ὁ Γραικὸς στὸν μεγάλο ἡγεμόνα Βασίλειο— τὰ δὲ παλαιὰ βιβλία τοὺς τὰ πῆραν οἱ ἀποστάτες οἱ Λατίνοι καὶ ἀφοῦ τὰ μετέφρασαν στὴ γλῶσσα τους, τὰ ἔκαψαν, καὶ ἀπὸ τὴ δική τους γλῶσσα τώρα στὰ ἑλληνικά ὅπως θέλουν ἔτσι καὶ βάζουν. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, αὐθέντη, τὰ σημερινὰ μὲ τὰ παλαιὰ δὲν συμφωνοῦν, μεγάλη ἢ σύγχυση. Τὰ παλαιὰ, αὐθέντη, εἶναι ὀρθὰ καὶ δὲν θέλουν διόρθωση ἀπὸ μεθυσμένους φιλοσόφους [...] Καμία πλάνη ἢ φθορὰ δὲν ἔχουν, αὐθέντη, τὰ παλαιὰ βιβλία, τὰ δὲ καινούρια τὰ τρέμουμε: τὰ πάντα ἐκεῖ μέσα εἶναι στρεβλὰ καὶ ἀλλοιωμένα.»³⁰

Τὸ ὄροσημο τῆς ἔναρξης τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας —μετὰ τὴν Ἐλωση τῆς Βασιλεύουσας καὶ ἀποκλειστικὰ σὲ ἔχθρικά ἐδάφη— ἔδωσε τὴ διέξοδο σὲ σειρὰ δύσκολων ζητημάτων ποὺ οἱ παλαιόπιστοι εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀρνούμενοι τὴ χρῆση ἑλληνικῶν προτύπων. Τὰ δύο κυριότερα τὰ ἀνιχνεύουμε στὸ χωρίο μὲ τὸ ὁποῖο ξεκινήσαμε: α) πῶς ἀποκρούει κανεὶς τὸν ἔλεγχο τῶν ρωσικῶν βιβλίων βάσει τῶν ἑλληνικῶν, (ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ τὰ δικά μας, τὰ ρωσικά, εἶναι μεταφρασμένα), καὶ β) πῶς, διαπιστώνοντας ἀνεπανόρθωτες φθορὲς στὴ σύγχρονη κατάσταση τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξηγήσει τὴ διατήρηση ὀρισμένων ἀμόλυτων ἐστιῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐμφάνιση προερχόμενων ἀπὸ τὸ «διεφθαρμένο» αὐτὸ περιβάλλον ἀνθρώπων ποὺ, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, εἶναι οἱ φωτεινοὶ φάροι τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Σ' αὐτὰ ἂς προσθέσουμε καὶ τὴ σοβαρότατη «τεχνική» δυσκολία, τὴν ἀγνοία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ «κενὸ» ὁ Ἰβανὸβ φροντίζει νὰ τὸ συγκαλύπτει μὲ ἀρκετὰ ἐπιδέξιο τρόπο:

Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ στίς συνήθως σχοινοτενεῖς («βιβλιογραφικὲς») σημειώσεις του μπορεῖ νὰ φανεῖ ὅτι ἐμπεριέχουν οὐσιαστικὲς ἀναφορὲς στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία· ἡ ἐντύπωση αὐτὴ εἶναι ὥστόσο ἀπατηλὴ. Ἡ ἔκφρα-

30. *MdIR*, τ. 6, σ. 41-42.

ση («έλληνικά βιβλία») ἀπαντᾷ κατὰ κανόνα στὴν ἀρχὴ ἐνὸς τέτοιου κειμένου, στὸ πλαίσιο καυστικῶν σχολίων γιὰ τὸν Νίκωνα ἢ τοὺς διορθωτές του, καὶ ἀφορᾷ τὴ δική τους δραστηριότητα ἢ μᾶλλον τοὺς ἰσχυρισμούς. Ἀκολούθως, στὸ κατεξοχὴν «κατηγορητήριο» ποὺ καλεῖται νὰ καταδείξει τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὰ ψεύδη τῶν μεταρρυθμιστῶν μὲ συγκριτικὲς ἀναφορὲς σὲ («καλὰ») καὶ («κακὰ») βιβλία ἢ μνεῖα τῶν ἐλληνικῶν πηγῶν εἴτε δὲν ἐμφανίζεται πλέον καθόλου καὶ ἐκτοπίζεται ἀπὸ ἀοριστίες καὶ ἀλυσιδωτὲς ἀναφορὲς ἀποκλειστικὰ σὲ ρωσικὰ καὶ ἄλλα σλαβικὰ κείμενα,³¹ εἴτε ἐντέχνως ἐμπλέκεται σὲ σχήματα ποὺ μνημονεύουν μὲν τὰ («έλληνικά βιβλία»), ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ὁ λόγος γίνεται πάλι γιὰ ρωσικὲς/σλαβικὲς μεταφράσεις. Ἀναφερόμενος λ.χ. στὸ («καινούριο») ἐλληνικὸ Λειτουργικὸ [ἔντυπο Εὐχολόγιο³²] ποὺ χρησίμευσε γιὰ τὴ διόρθωση, γράφει ὅτι εἶναι παρεφθαρμένο. Ὡς παράδειγμα φέρνει ἓνα ἐδάφιο ποὺ ἀπαλειφθῆκε στὶς πρῶτες καινούριες ἐκδόσεις τῆς Μόσχας, μὲ τὴ ρητὴ διευκρίνιση τῶν διορθωτῶν ὅτι δὲν ὑπάρχει στὸ ἐλληνικὸ πρότυπο. «Ἐνῶ στὰ βιβλία ποὺ εἶχαν μεταφραστεῖ τὸν παλιὸ καιρὸ ὁ στίχος αὐτὸς ὑπῆρχε, σὲ ὅλα τὰ λειτουργικά, καὶ στὸ ἐλληνικὸ ὑπῆρχε, σ' ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ παλαιὰ βιβλία εἶχαν μεταφραστεῖ, καὶ στὴ μετάφραση τοῦ Κυπριανοῦ [μητροπολίτη Μόσχας] ὑπῆρχε. Καὶ στὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις τὸν ξαναβάλανε αὐτὸν τὸ στίχο [...] καὶ παρέπεμψαν γι' αὐτὸ στὴν ἐρμηνεῖα τῆς θείας λειτουργίας τοῦ ἱερέα Ἰωάννη Ναθανάηλ, ἀπὸ τὸ βιβλίον «Σκριζάλ» ποὺ κι αὐτὸ τώρα μεταφράστηκε³³ [...] Ἀπὸ αὐτά, αὐθέντη, γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ Λειτουργικόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ δικά μας τὰ τωρινὰ μεταφραστήκανε, εἶναι στρεβλὸ καὶ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση.»³⁴

Στιγματίζοντας τὰ ἐλληνικά ἔντυπα, τὶς «βδελυρὲς λατινοελληνικὲς ἐκδόσεις» ποὺ ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὸν Νίκωνα ἔναντι πολλῶν χιλιάδων ἀργυ-

31. Ὅπως στὴ συνέχεια ἐνὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω χωρία (βλ. σημ. 28), ἀμέσως μετὰ τὴν παρομοίωση μὲ τὸ σκύλο καὶ τὸ λύκο: «... καὶ παντοῦ τὸν βοῆμα [...] νὰ ψεύδεται: γιατί σὲ ὅλα τὰ παλαιὰ βιβλία τὸ σύμβολο τῆς πίστεως μένει ἄπως ἦταν, καὶ στὰ πρῶτα ἔντυπα βιβλία τῆς Μόσχας, καὶ σὲ ἄλλες χώρες αὐτὸ συμβαίνει μέχρι σήμερα. Παντοῦ τὸ σύμβολο τῆς πίστεως εἶναι ὀρθόν, δηλαδὴ [...]. Τὰ ἴδια καὶ σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα ποὺ ἔχω δεῖ, γραμμένα πρὶν ἀπὸ 400 καὶ 500 χρόνια. Καὶ σὲ ὅλα τὰ ἔντυπα, λέξη-λέξη, τὰ ἴδια —καὶ στοῦ Κιέβου, καὶ στὰ σερβικά, καὶ στὰ βουλγαρικά, καὶ στοῦ Ὀστρόγκ, ὅπου τυπώθηκαν οἱ παλιὲς ἐκδόσεις τῆς Βίβλου». Βλ. Kapterev, *Nikon i Aleksej*, ὅ.π., σ. 455.

32. Βλ. πῶς πάνω, σημ. 11.

33. Γιὰ τὴν ἐκδοση αὐτῆ βλ. Λασκαρίδης, Ἀρσένιος ὁ Γραικός, ὅ.π., σ. 204-213.

34. Kapterev, *Nikon i Aleksej*, ὅ.π., σ. 456.

ρίων και έφεραν τή μέγιστη συμφορά σέ όλη τή ρωσική γῆ,³⁵ οί παλαιόπιστοι εἶχαν διαμορφώσει ένα βολικό σχῆμα πού τοὺς ἐξασφάλιζε μιὰ φαινομενικά στέρεη βάση γιὰ τὸν ἀντιρρητικό τους λόγο, ἀφήνοντας ὡστόσο καὶ τὰ περιθώρια γιὰ τοὺς ἀπαραίτητους ἐλιγμούς. Ἔτσι, λ.χ., ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση εἰδικότερων ἐπιχειρημάτων, οἱ ὁπαδοὶ τῆς «παλαιᾶς πίστεως» εἶχαν τὴν εὐχέρεια νὰ ἀνακυκλώνουν τίς ιδέες τους γιὰ τὴν κατὰ-πτώση τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς,³⁶ ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ὀλοσχερῆ καταστροφή, ἐξαιρώντας, κατὰ περίπτωσι, κάποιους μεμονωμένους ἐνάρετους Ἕλληνες (ὅπως οἱ πατριάρχες Ἱερεμίας Κωνσταντινουπόλεως, Θεοφάνης καὶ Παΐσιος Ἱεροσολύμων κ.ἄ.) ἢ καὶ ὀλόκληρες ὁμάδες. Μερικοὺς ἀπὸ τοὺς «ἐξαιρετέους» λίγες σελίδες παρακάτω τοὺς βρίσκουμε κατηγορούμενους. Εἶδαμε, λ.χ., στὸ πρῶτο χωρίο ὅτι ὁ Ἰβανὸβ ξεχώριζε τοὺς Ἁγιορεῖτες γιὰ τὴν προσήλωσι στὰ ὀρθὰ βιβλία. Ὁ ἴδιος ὅμως, σὲ ἄλλα συμφραζόμενα, τοὺς κατακρίνει δριμύτατα ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀποστάτησαν καὶ ἀπὸ φθόνο ἔκαψαν τὰ «καλὰ» ρωσικὰ βιβλία πού βρέθηκαν στὸ Ἅγιον Ὄρος. Τὸ περιστάτικό, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται, ἔγινε εὐρύτατα γνωστὸ στὴ Ρωσία χάρις στὴν ἀφήγησι τοῦ διάσημου Ἀρσενίου Σουχάνοβ, ρώσου ἀπεσταλμένου στὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ τὴ συλλογὴ βιβλίων³⁷ —καὶ, φυσικὰ, γνώρισε ἰδιαιτέρη ἀπήχησι στοὺς κύκλους τῶν παλαιόπιστων, μεταφραζόμενο σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον διαδεδομένα ἐπιχειρήματά τους κατὰ τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ κόσμου. Γιὰ παράδειγμα, σὲ μιὰ ἀπὸ τίς σχετικὲς ἀναφορὰς τοῦ Ἰβανὸβ, ὅπου εἰδικὴ βαρύτητα δίνεται στὴ συνομιλία τοῦ Σουχάνοβ μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Παΐσιο γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα, ὁ δεῦτερος φέρεται νὰ ἀπαντᾷ τὰ ἐξῆς: «Κακῶς ἔπραξαν οἱ γέροντες τοῦ Ἄθωνα! Ποιὸς ὁ λόγος νὰ παραδίδονται στὴν πυρὰ τὰ ὀρθόδοξα βιβλία; [...] Ἐδῶ σ' ἐμαῖς, ἀκόμα καὶ τὰ αἵρετικὰ βιβλία ζοῦν — τὰ ἐξερχόμενα ἀπὸ τὴ Ρώμη, τὸ Πα-

35. Kapterev, ὁ.π., σ. 458.

36. «Μὰ στοὺς Ἕλληνες, ἀθόνητη-τσάρε, γράφει ὁ Θεόδωρος, ἡ εὐσέβεια ἔχει ὑποστῆ πολὺ μεγάλη φθορὰ ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν ἀπίστων καὶ ἀπὸ τοὺς κατατρογμοὺς τῶν αἵρετικῶν: τοὺς ἔχουν στριμώξει, ὅπως οἱ λύκοι τὰ πρόβατα — ἴσα πού ἀναπνεύου!»: *MdIR*, τ. 6, σ. 34.

37. Γιὰ τὸν Σουχάνοβ, τὰ ταξίδια, τὰ γραπτά του καὶ τίς ἐντυπώσεις πού ἀποκρίθηκε καὶ διέδωσε στὴν πατρίδα του σχετικὰ μὲ τὴ σύγχρονη κατάστασι τῆς («ἐλληνικῆς πίστεως») βλ. S. Belokurov, *Arsenij Sukhanov*, τ. 1-2, Μόσχα 1891-1893· γιὰ τὸ συγκεκριμένο περιστάτικό βλ. συνοπτικὰ Kapterev, *Nikon i Aleksej*, ὁ.π., σ. 444-445, σημ. 2, καὶ πρὸ ἀναλυτικὰ τοῦ ἴδιου, *Kharakter otnoshenij Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletijakh*, Sergijev Posad²1914, σ. 432-437.

ρίσι καὶ τῇ Βενετία, αὐθέντη, τονίζει ἐντὸς παρενθέσεων ὁ Θεόδωρος— καὶ ἐμεῖς δὲν τὰ καῖμε, μὰ ὅπου βροῦμε κάτι τὸ αἰρετικὸ τὸ μουτζουρώνουμε, καὶ βάσει αὐτῶν τελοῦμε τὴ λειτουργία». ³⁸

Τὸ τελευταῖο θέμα, στὸ ὁποῖο θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ, εἶναι ἡ προέλευση τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴ μοῖρα τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων. Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Kapterev — ὅτι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἐνημέρωση γιὰ τὰ δεινὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχὲς (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ὅσων ἀφοροῦσαν τὶς περιπέτειες τῶν ἐντυπων λειτουργικῶν βιβλίων) μεταγρίστηκε στὴ Ρωσία ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς ³⁹— βρῆκαν ἀπόλυτη ἐπιβεβαίωση στὴ μετέπειτα βιβλιογραφία. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ, ⁴⁰ ἄς σταθοῦμε ὅμως σὲ ἓνα, ποὺ ὑπῆρξε καὶ ἐξαιρετικὰ προσφιλὲς στοὺς ρώσους παλαιόπιστους. Τὸ μνημονεύσαμε ἤδη καὶ πρὸ πάνω: «τὰ ἔλεγε αὐτὰ ὁ Μάξιμος».

Ἡ N. V. Sinitsyna, διακεκριμένη ἐρευνήτρια τοῦ ἔργου τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (καὶ ὄχι μόνον), ἔχει διαπιστώσει ὅτι ἓνας κύκλος διηγήσεων γιὰ τὴ μοῖρα τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων μετὰ τὴν Ἰλωση, ποὺ ἀποθησαυρίστηκε στὰ ρωσικὰ γράμματα, ἀνάγεται σὲ προφορικὴ ἀφήγηση (ἢ καὶ ἀφηγήσεις) του. ⁴¹ Καθὼς τὸ δημοσίευμα δὲν εἶναι εὐκόλα προσιτό, μεταφέρω, ἐν συντομία, τὰ ὅσα σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα μας.

Δύο καταγραφὲς ἀνήκουν στὸν Ἀνδρέα Κούρμπσκι, εὐρυμαθὴ ρῶσο λόγιό με σημαντικὴ συγγραφικὴ καὶ μεταφραστικὴ παραγωγὴ, ὁ ὁποῖος εἶχε γνωρίσει τὸν Μάξιμο, ἐπηρεάστηκε βαθιὰ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του καὶ τὸν μνημόνευε συχνὰ στὰ γραπτὰ του ὡς «δάσκαλο». ⁴² Τὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα εἶναι ἐνσωματωμένες οἱ δύο διηγήσεις, ἦταν συνοδευτικά — πρόλογος στὴ μία περίπτωση καὶ ἐπίλογος στὴν ἄλλη— δύο συλ-

38. Βλ. *MdIR*, τ. 6, σ. 30-31.

39. Βλ. λ.χ. Kapterev, *Kharakter*, ὁ.π., σ. 402.

40. Γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ βλ. Strakhov, «Attitudes», ὁ.π., σ. 123-125.

41. N. V. Sinitsyna, «Russkije teksty o sud'be "grecheskikh knig" posle padeniya Konstantinopolia», *Vizantija i Rus'*, Μόσχα 1989, σ. 236-246. Θὰ σημειώσω ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ δημοσίευση τῶν κειμένων ἀλλὰ γιὰ ἀναλυτικὴ σχολιασμένη παρουσίαση.

42. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ πεπραγμένα του βλ. τὸ λῆμμα «Kurbkij Andrej Mikhajlovich», ἀπὸ τοῦς A. I. Gladkij καὶ A. A. Tsekhanovich, στὸ *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi* (Λεξικὸ τῶν λογίων καὶ τῆς γραμματείας τῆς μεσαιωνικῆς Ρωσίας), τ. 2, μέρος 1, Λένινγκραντ 1988, σ. 494-503.

λογῶν μεταφράσεων ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Στὴν πρώτη ἢ ἱστορία τῆς μεταφορᾶς τῶν βιβλίων στὴ Δύση παρουσιάζεται χωρὶς καμία ἀναφορὰ στὴν καταστροφή τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων:

Στὴν ἐρώτηση τοῦ Κούρμπσκι, ἀν ὅλα τὰ ἔργα τῶν πατέρων εἶναι μεταφρασμένα στὰ σλαβονικά, ὁ Μάξιμος φέρεται νὰ ἀπαντᾷ πῶς ἀρκετὰ κείμενα παραδίδονται μόνο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, καθὼς οὔτε καὶ στὰ λατινικά ἔχουν μεταφραστῆ: ὅσες φορὲς κι ἀν τὸ εἶχαν ζητήσει οἱ καίσαρες καὶ οἱ πάπες τῆς Δύσης, ὅσο κρατοῦσε ἡ Βασιλεύουσα, οἱ αὐτοκράτορες τὸ ἀπαγόρευαν («δὲν γνωρίζω γιὰ ποιοὺ λόγους», ἐπισημαίνει στὸ σημῆσι αὐτὸ ὁ Μάξιμος καὶ ἓνα σχόλιο στὸ περιθώριο, τοῦ Κούρμπσκι προφανῶς, προσθέτει: «λόγω παλαιᾶς ἔριδας καὶ μεγάλου φθόνου»). Τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας ἢ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορα, μαζί μὲ τὸ θησαυρὸ καὶ τὰ βιβλία, φυγαδεύτηκε στὴ Βενετία. Λίγο ἀργότερα, δραπετεύοντας ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ καταφέροντας νὰ πάρει μαζί του ὀλόκληρη τὴν «ἐκκλησιαστικὴ βιβλιοθήκη», ἔφτασε ἐκεῖ καὶ ὁ πατριάρχης Ἀναστάσιος. Οἱ Βενετοί, λαμβάνοντας στὰ χέρια τους τὰ βιβλία ποὺ ἀπὸ καιρὸ ποθοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν, ἔσπευσαν νὰ τὰ μεταφράσουν, τὰ τύπωσαν καὶ τὰ ἔβγαλαν στὴν ἀγορὰ, σὲ χαμηλὲς τιμές, ὄχι μόνο στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες «δυτικὲς χῶρες», χάριν τῆς «διόρθωσης καὶ τῆς φώτισης» τῶν χριστιανικῶν λαῶν.⁴³

Ἡ δευτέρη διήγηση παραδίδει μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ [πλήρως ταυτόσημη μὲ τὰ ὅσα διατείνονταν μετέπειτα οἱ ρῶσοι παλαιόπιστοι]: Στὴν ἐρώτηση τοῦ Κούρμπσκι, ἀν εὐδοκίμοῦν στὴν «ἑλληνικὴ γῆ» οἱ σπουδὲς τῶν γραμμάτων, ὁ Μάξιμος ἀπάντησε πῶς δὲν ὑπάρχουν καν, διότι μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ «ἑλληνικοῦ βασιλείου» οἱ Λατίνοι κατάφεραν νὰ ἀποκτήσουν τὰ πολυπόθητα ἑλληνικὰ βιβλία, τὰ μετέφρασαν γιὰ δική τους χρῆση, καὶ τὰ πρωτότυπα τὰ ἔκαψαν, παρακινούμενοι ἀπὸ πολὺ μεγάλο φθόνο.⁴⁴

Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης μιᾶς βιογραφίας τοῦ Μαξίμου παρουσιάζει τὴν ἴδια ὑπόθεση ἀκόμα πιὸ ἀναλυτικά, ἐντάσσοντάς τὴν σὲ ἓνα νέο, χαρακτηριστικὸ πλαίσιο:

Ὁ μέγας ἡγεμόνας τῆς Μόσχας Βασίλειος ὁ Γ' ἀνακάλυψε σὲ κάποιον θάλαμο τοῦ θησαυροφυλακίου τῶν προπατόρων του ἀμέτρητο ἀριθμὸ ἑλλη-

43. Βλ. Sinityna, *ὁ.π.*, σ. 239-240· μεταφέρω καὶ τὴν παραπομπή της: A. M. Kurbskij, *Novyi Margarit. Historisch-kritische Ausgabe auf der Grundlage der Wolfenbutteleer Handschrift.* Ἐκδ. Inge Auerbach (*Bausteine zur Geschichte der Literatur bei ben Slaven* 4), Giessen 1976, τ. 1, σ. 4-5).

44. Βλ. Sinityna, *ὁ.π.*, σ. 241.

νικῶν βιβλίων καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως νὰ τοῦ στείλει ἕναν εἰδήμονα, πράγμα ποὺ ἀποδείχτηκε δύσκολο, γιατί τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ «ἐλληνικὴ γῆ» ἦταν φτωγὴ σὲ «ἄνδρες-φιλοσόφους». Ὁ Μάξιμος, ὅταν ἀντίκρισε αὐτὸν τὸν πλοῦτο, δήλωσε ὅτι οὐδέποτε ἔχει δεῖ μιὰ τόσο μεγάλη συλλογὴ ἐλληνικῶν βιβλίων, ἀκόμα καὶ στὴν «ἐλληνικὴ γῆ», γιατί τὰ βιβλία ποὺ σώζονται ἐκεῖ εἶναι ἐλάχιστα καὶ σπουδῆς δὲν ὑπάρχουν καθόλου (κι αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ ὁ ἴδιος σὲ νεαρὴ ἡλικία ὀδηγήθηκε στὲς δυτικὲς χῶρες). Ἡ αἰτία δέ, γιὰ τὴν ὁποία ἐρήμωσε πνευματικὰ ἡ «ἐλληνικὴ γῆ», δὲν ἦταν μόνον ἡ τουρκικὴ κατάκτηση, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐνέργειες τῶν Λατίνων. Μετὰ τὴν Ἑλωση κάποιοι εὐσεβεῖς ἄνθρωποι, μεριμνώντας γιὰ τὴ διάσωση τῆς «ἐλληνικῆς ὀρθοδοξίας», μετέφεραν στὴ Ρώμη μεγάλο ἀριθμὸ ἐλληνικῶν βιβλίων. Οἱ Λατίνοι —ποὺ ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ ἐποφθαλμιοῦσαν τὰ ἔργα τῶν «ἀνατολικῶν πατέρων», ἀλλὰ οἱ «ἔλληνες βασιλεῖς» δὲν τοὺς ἄφηναν, προασπιζόμενοι τὴν «ὀρθὴ πίστη» ἀπὸ τοὺς «ἀποστάτες» — ἄδραξαν τὴν εὐκαιρία, τὰ μετέφεραν, ἀπὸ τὴ ματαιοδοξία τοὺς ὀδηγούμενοι, στὴ γλώσσα τους καὶ τὰ πρωτότυπα τὰ παρέδωσαν στὴν πυρὰ.⁴⁵

Τὰ δείγματα ποὺ ἐρανίστηκα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Sinitsyna⁴⁶ χρῆζουν ἐκτενοῦς σχολιασμοῦ, στὸν ὁποῖον, ὡστόσο, δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος νὰ ἐπεκταθοῦμε.⁴⁷ Οὔτε θὰ ἐξετάσουμε κατὰ πόσο εὐσταθοῦν οἱ ἀναφορὲς τῶν παλαιόπιστων στὸν Ἕλληνα λόγιον — «τὰ ἔλεγε αὐτὰ ὁ Μάξιμος». Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι, λατρεύοντας τὴ μνήμη τοῦ Μαξίμου, οἱ ἀντίπαλοι τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 17ου αἰῶνα βιάδιζαν ἐπακριβῶς πάνω στὰ χνάρια ἐκείνων ποὺ ἕναν αἰῶνα πρὶν εἶχαν σκανδαλιστεῖ μὲ τὲς δικές του διορθώσεις στὰ ρωσικὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία καὶ τὸν κατηγορήσαν, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἐνδίδει στὴν κενοδοξία τῆς γραμματικῆς καὶ ὅτι συκοφαντεῖ καὶ ὑβρίζει τοὺς ρώσους ἁγίους λέγοντας πῶς τὰ βιβλία, βάσει τῶν ὁποίων ἐκεῖνοι

45. Βλ. Sinitsyna, ὁ.π., σ. 241-242 (ἡ παραπομπὴ εἶναι στὸν E. Denissof, «Une biographie de Maxime le Grec par Kourbski», *Orientalia Christiana Periodica* 20 (1954), μὲ τὴν εἰδικὴ διευκρίνιση τῆς ἐρευνητριάς ὅτι τὴν προτεινόμενη ἐκεῖ ταύτιση τοῦ ἀνώνουμου συγγραφέα μὲ τὸν Κούρμπσκι δὲν τὴ θεωρεῖ ἐπαρκῶς τεκμηριωμένη).

46. Μία ἀκόμα ἐκδοχὴ ποὺ ἔχει ἐπισημάνει ἡ ἐρευνητριά (σ. 242-244) δὲν ἀγριεῖ το ὑπὸ ἐξέταση θέμα. Ὁ συντάκτης τῆς Ἰβάν Περσεβέτοβ, εἶχε ἀντλήσει στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παράδοση γιὰ νὰ στηρίξει ἕνα ὀλωσδιόλου καινούριο σχῆμα. Ἄρκει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ δικὴ του ἐξιστόρηση ὡς κύριος δράστης ἐμφανίζεται —μὲ καταστρεπτικὴ ὁρμὴ ἀρχικὰ καὶ ἀσοφὴ διαγωγὴ— ἐντέλει— ὁ ἴδιος ὁ κατακτητῆς τῆς Πόλης (βλ. προχίρωσ Ἄλεξανδροπούλου, ἰ. ἑλ., σ. 182).

47. Γόνιμες ἐπισημάνσεις γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ χροιά τῆς κάθε ἐκδοχῆς ἔχουν καταχωρηστεῖ ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Sinitsyna.

ύμνουσαν τὸν Κύριο, εἶναι χαλασμένα. Σ' αὐτὰ ὁ Μάξιμος, μὲ τὴ σοφία τοῦ τὸν διέκρινε, εἶχε ἀπαντήσῃ πὼς οἱ ρῶσοι ἅγιοι θαυματουργοὶ ἦταν γνήσιοι ἀθλητὲς τοῦ Κυρίου, θεοφόροι πατέρες, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἴδιος τοὺς θαυμάζει καὶ τοὺς προσκυνεῖ· τοὺς εἶχαν δοθεῖ ποικίλα χάρισματα, ὅχι ὅμως καὶ ἐκεῖνο τοῦ νὰ κατέχουν τὰ μυστικὰ τῆς γλώσσας, τὰ «γένη γλωσσῶν» [Α' Κορινθ. 12, 7-11], γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶχαν ἀντιληφθεῖ τὰ σφάλματα, τὰ ὁποῖα τώρα τὰ διορθώνει ἐκεῖνος ὁ ταπεινός: αὐτὸ ξέρει καὶ αὐτὸ κάνει μιὰ ζωὴ ὀλόκληρη.⁴⁸

Ὁ Γεώργιος (Γιούρι) Κριζάνιτς⁴⁹ ἦταν ἴσως ὁ πρῶτος ποὺ εἶχε ἐπισημάνει τὸ παράδοξο τῆς ἐπιστράτευσης ἀπὸ τοὺς παλαιόπιστους τοῦ ὀνόματος τοῦ Μαξίμου, γράφοντας ὅτι τὸν δοξάζουν καὶ τὸν ἐπαινοῦν, ἐπὶ τῆς οὐσίας ὅμως ὅχι μόνο δὲν τιμοῦν τὰ ὅσα ἐκεῖνος ἐδίδαξε, ἀλλὰ μιμοῦνται ἐκεῖνους ποὺ τὸν εἶχαν μισήσῃ καὶ τὸν καταδίκασαν, ὡς αἰρετικό, σὲ βασιανιστήρια: «Ἦλθε ὁ Μάξιμος στὴ Ρωσία καὶ καταπιάστηκε μὲ τὸ ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε κληθεῖ, τὸν ἔλεγχο καὶ τὴ διόρθωση τῶν βιβλίων. Καὶ ἀντικρίζοντας πολλὰ σφάλματα, τὰ διόρθωσε. Βρέθηκαν τότε κάποιοι, υπερθεματιστὲς τῆς εὐσέβειας (στὴν πραγματικότητα ἄνθρωποι ἀστοιχείωτοι καὶ στρεψόδοιοι, φαρισαῖοι), καὶ ἄρχισαν νὰ ἐπιπλήττουν τὸν Μάξιμο καὶ νὰ τὸν ἀποκαλοῦν αἰρετικό, νὰ τὸν καταριοῦνται καὶ νὰ τὸν βασανίζουν. Καὶ ἐξηγώντας τοὺς λόγους τῆς ἐπιμονῆς τοὺς ἔλεγαν τὰ ἴδια ποὺ λέτε τώρα ἐσεῖς. Τοῦ ἔλεγαν: οἱ δικοὶ μας οἱ ἅγιοι πατέρες καὶ ρῶσοι θαυματουργοί... Τὸ ἴδιο λέτε κι ἐσεῖς: πρὶν ἀπὸ τὸν Νίκωνα πολλοὶ ἅγιοι θαυματουργοὶ ἔλαμψαν στὴ Ρωσία. Τί θέλει τώρα καὶ μᾶς ἀλλάζει τὴν πίστη.... Καὶ τοὺς ἀπαντοῦσε ὁ Μάξιμος ὅτι ποικίλα εἶναι τὰ δῶρα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ νὰ γνωρίζεις γλώσσες καὶ νὰ μεταφράζεις βιβλία εἶναι τὸ ἐλάχιστο, ἐνῶ ἡ προσευχή, ἡ νηστεία, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ εἶναι τὰ ὑψίστα. Μὰ ὅπως ἀνάμεσα στοὺς μεταφραστὲς δὲν εἶχαν ὅλοι τὸ χάρισμα τῆς ὑψίστης Ἀγάπης, ἔτσι καὶ οἱ ἅγιοι πατέρες δὲν εἶχαν ὅλοι τὸ χάρισμα τῶν γλωσσῶν καὶ τῆς παιδείας».⁵⁰

Κλείνοντας, μεταφέρω δύο ἀκόμα χωρία ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο τοῦ Κρι-

48. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν «Ἀπολογητικὸ λόγος περὶ τῆς διορθώσεως τῶν βιβλίων» βλ. Μήτσος Ἀλεξανδρόπουλος, *Σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίβιο τοῦ Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ*, Ἀθήνα 2002, σ. 295-297.

49. Γιὰ τὸν κροάτη λόγιο ποὺ, μεταξὺ ἄλλων, ἀπέσπασε καὶ τὸν τίτλο τοῦ «πατέρα τοῦ ρωσικοῦ πανσλαβισμού» βλ. ἐμπεριστατωμένη συνόψιση τῆς βασιανῆς βιβλιογραφίας στὸν Χ. Λασκαρίδη, *Ἀρσένιος ὁ Γραικός*, ὅ.π., σ. 264-269.

50. Βλ. Α. Bashkirov, «Oblichenije na Solovetskuju chelobitnju Jurija Krizhanicha»,

ζάνιτες πού μαρτυροῦν τὴ σταδιακὴ ἀλλαγὴ στὸ κλίμα τῆς διαμάχης: «Πολλὰ ἔθιμα μποροῦν νὰ τηροῦνται ἢ νὰ μὴν τηροῦνται, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἄμαρτία. Καὶ ἂν θεωρεῖτε ὅτι ἡ ἀλλαγὴ μιᾶς λέξεως ἢ καὶ πολλῶν λέξεων στὴν προσευχὴ ἀλλάζει τὴν πίστη, τότε εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἅγιος Ματθαῖος μᾶς παραδίδει ἄλλη πίστη καὶ ἄλλη ὁ Ἅγιος Λουκάς [...]. Τὰ ἑλληνικὰ βιβλία οὔτε παλαιότερα ἀπὸ τοὺς αἰρετικούς, οὔτε καὶ μετὰ ἀπὸ τοὺς Λατίνους, οὔτε νοθεύτηκαν, οὔτε ἀποτεφρώθηκαν. Κι ἂν θέλετε, μπορεῖτε νὰ τὸ διαπιστώσετε καὶ οἱ ἴδιοι. Στὴ Ρώμη, στὸ Παρίσι, στὴ Βενετία, στὴ Φλωρεντία καὶ σὲ ἄλλες πόλεις μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια μεγάλο πλῆθος ἑλληνικῶν βιβλίων, περγαμηνῶν καὶ χαρτῶων».⁵¹

Οἱ καταθέσεις αὐτὲς τοῦ Κριζάνιτες, ὅσο κι ἂν δὲν στάθηκαν ἱκανὲς νὰ κατευνάσουν τὰ πνεύματα καὶ νὰ γεφυρώσουν τὸ χάσμα, ἀπέτελεσαν μιὰ συμβολὴ στὴ διαδικασίᾳ —τὴν ὥρα πού ἡ δυσπιστία ἀκόμα μαινόταν— πού συνέδραμε στὸ ν' ἀνοίξουν νέοι ὁρίζοντες μάθησης καὶ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία νὰ ἀντιμετωπιζόνται, μὲ μεγαλύτερη γνώση, ὡς πνευματικὸς θησαυρὸς καὶ ὄχι ὡς δούρειος ἵππος.

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Chtenija v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostej rossijskikh, 1893, τ. 2 (165), Μόσχα 1893, σ. 146-148.

51. Ὁ.π., σ. 159-160.